

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(64): 285-287

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Sangita Mondal

MA, PhD (visva-Bharati) in -
Sanskrit,
Assistant Teacher of Sanskrit,
Birbhum, West Bengal - 731224

उपनिषद्वाङ्मये राष्ट्रस्य महत्त्वम्

Dr. M. Dattatraya Sharma

सङ्क्षेपः

उपनिषद्वाङ्मये राष्ट्रस्य निर्माणे गूढं तत्त्वदर्शनं दृश्यते। उपनिषदः केवलं आध्यात्मिकज्ञानस्य स्रोतः एव न सन्ति, अपि तु सामाजिक-सांस्कृतिक-मूल्यव्यवस्थायाः दर्पणमपि भवन्ति। तत्र 'सर्वे भवन्तु सुखिनः', 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इत्यादयः मन्त्राः समग्रराष्ट्रदृष्टिं दर्शयन्ति। उपनिषत्सु राष्ट्रं केवलं भौगोलिकसीमायुक्तं न गणितम्, किन्तु नैतिक-आध्यात्मिक-सांस्कृतिकैकात्मतायाः प्रतीकमिति निर्दिश्यते। अत्र राष्ट्रं न सीमाबद्धं न शासननिर्मितं च, परं धर्म-सत्य-एकात्मभाव-विद्यानिष्ठा-समतादृष्ट्या प्रतिष्ठितं सजीवम् सामाजिकताम् इति प्रतिपाद्यते।

मुख्यशब्दाः — उपनिषद्, राष्ट्रम्, ब्रह्मविद्या, सांस्कृतिकैकता, मूल्यदर्शनम्।

प्रस्तावना

भारतीयवाङ्मये उपनिषदन्नामकाः ग्रन्थाः दार्शनिकचिन्तनस्य उच्चतमं शिखरं दर्शयन्ति। "उपनिषत्" इति शब्दः "उप-नि-सद्" इत्यस्मात् धातोः निष्पन्नः, यस्य अर्थः — समीपे उपविश्य गुरोः समीपे रहस्यम् अध्ययनम्। उपनिषत्सु तत्त्वमीमांसा, ब्रह्मविद्या, आत्मविज्ञानं, धर्ममूल्यानि, समाज-विचारः, नैतिकता च सम्यक् निरूपितानि सन्ति।

यद्यपि उपनिषत्सु प्रत्यक्षं "राष्ट्र" इति शब्दः विरलतया उपलभ्यते, तथापि राष्ट्रस्य भावनात्मकं, सामाजिकं, आध्यात्मिकं च रूपं उपनिषत्सु स्पष्टतया प्रकट्यते। राष्ट्रं न केवलं भौगोलिकसीमायुक्तं राजनैतिकसंघटनं, परं मानवीय-एकात्मभावस्य, धर्माधिष्ठितसामाजिकसमूहस्य च अभिव्यक्तिरूपं भवति।

❖ उपनिषत्सु "राष्ट्र"विचारस्य मूलाधारः

(क) राष्ट्रं धर्माधिष्ठितम्

उपनिषत्सु राष्ट्रं धर्ममूलकः समूहः इति परिकल्प्यते।

"धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा" (अथर्ववेद 12.1.1)

इत्यनुसारं धर्म एव जगतः आधारः। अतः राष्ट्रस्य स्थायै धर्मो एव निहितम्। यदि राष्ट्रं धर्मात् विचलति, तर्हि तस्य पतनं निश्चितम्।

एष धर्मः सत्यं, अहिंसा, न्यायः, समता, लोककल्याणम् इत्यादि मौलिकविषयाणां समूहः। तैत्तिरीयोपनिषद् एवं वदति —

"सत्यं वद, धर्मं चर" इत्यस्मिन् मन्त्रे मनुष्याणाम् आचरणमार्गः निर्दिष्टः। अतः उपनिषत्सु राष्ट्रस्य संकल्पना धर्माधारितः समाजः इति रूपेण प्रतिपाद्यते।

Correspondence:

Dr. Sangita Mondal

MA, PhD (visva-Bharati) in -
Sanskrit,
Assistant Teacher of Sanskrit,
Birbhum, West Bengal - 731224

(ख) राष्ट्रस्य आत्मा – एकात्मता

कानिचन मन्त्राणि केवलं आत्म-ब्रह्मैकत्वस्य सिद्धान्तं न दर्शयति, अपि तु राष्ट्रियैकात्मभावस्य प्रतीकं भवति।

यदा उपनिषत्सु सर्वं जगत् एकं ब्रह्म इति प्रतिपाद्यते — “सर्वं खल्विदं ब्रह्म।” (छान्दोग्योपनिषत् ३.१४.१)

तदा तस्य तात्पर्यं यत् सर्वे जनाः, सर्वाणि भूतानि च एकस्य परमाणुभूतेः अंशाः। अयं भावः राष्ट्रे एकात्मस्य चेतनारूपेण परिणतः भवति — यत्र सर्वे नागरिकाः “एकं चेतः, एकं मनः” इत्यनेन सूत्रेण युक्ताः भवन्ति।

(ग) राष्ट्रस्य कुटुम्बभावना

महोपनिषत् (६.७२) प्रसिद्धं वचनं प्रयच्छति —

“अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥”

एषा दृष्टिः सर्वथा आधुनिक राष्ट्रविचारस्य मूलं भवति। यत्र “राष्ट्रः” इत्यस्य सीमा न केवलं भौगोलिकं, अपि तु भावनात्मकं च अस्ति। उदारमानसाः पुरुषाः समग्रं जगत् एकं परिवारं मन्यन्ते। एषा विश्वबन्धुत्वभावना राष्ट्रस्य महान् आदर्शः।

❖ उपनिषत्सु राष्ट्रस्य संघटनतत्त्वम्

(क) राजा – राष्ट्रस्य रक्षकः

बृहदारण्यकोपनिषत् (१.४.१०) वदति —

“अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद। यथा पशुरेवम् स देवानां।”

एतत् मन्त्रं सामाजिकराजनैतिकदृष्ट्या अपि व्याख्यातुं शक्यते। यः व्यक्तिः स्वतन्त्रत्वं न पश्यति, स अन्यस्य दासः भवति। अतः उपनिषत्सु शासनस्य आदर्शः — स्वराज्यं।

राजा इह केवलं बलशाली न, अपि तु धर्मपालकः, रक्षकः, प्रजावत्सलः च।

मुण्डकोपनिषद् (३.२.९) वदति —

“स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति।”

राजा यदि ब्रह्मतत्त्वं वेत्ति, तर्हि सः राष्ट्रस्य ब्रह्मस्वरूपः पालकः भवति।

(ख) प्रजा – राष्ट्रस्य मूलाधारः

उपनिषत्सु प्रजायाः महत्त्वम् अनेकधा प्रतिपादितम्। “पुत्रेषु न प्रजायै रमताम्।” अर्थात् —

प्रजावृद्धिः एव राष्ट्रस्य दीर्घजीविता। प्रजाः यदि धर्मपरायणाः, शिक्षिताः, सदाचारिणः च भवन्ति, तर्हि राष्ट्रं स्थिरं भवति। (ऋग्वेद 10.85.1) वदति —

“सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता द्यौः।” सत्ये एव समाजः स्थिरः। असत्ये पतनं भवति।

(ग) विद्या – राष्ट्रस्य तेजः

तैत्तिरीयोपनिषत् शिक्षावल्यां(१.११.२) छात्रान् उपदिशति —

“मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव।”

एतत् शिक्षायाः संस्काररूपस्य आधारम्। विद्यया एव राष्ट्रस्य तेजः अस्ति। यदि प्रजाः शिक्षिताः सन्ति, तर्हि राष्ट्रम् आत्मनिर्भरं भवति।

(घ) नैतिकता – राष्ट्रस्य प्राणः

तैत्तिरीयोपनिषत् शिक्षावल्यां(१.११.२) इत्यत्र उच्यते — “सत्यं वद, धर्मं चर।” एवमेव छान्दोग्योपनिषत् (३.१७.४) - अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥

सत्यं च धर्मः च राष्ट्रजीवनस्य प्राणद्वयम्। असत्ये राष्ट्रं विनश्यति, अन्यायेन पतति। अतः उपनिषत्सु नैतिकशिक्षा राष्ट्ररक्षणस्य मूलम् भवति।

❖ आध्यात्मिकसिद्धान्तानुगुणं राष्ट्रस्य एकात्मताभावः

ईशावस्योपनिषत् (मन्त्रः 7) वदति —

“यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद् विजानतः।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥”

अत्र आत्म-एकत्वस्य सिद्धान्तः न केवलं आध्यात्मिकः, परं सामाजिकः राजनैतिकोऽपि। यः जनः सर्वेषु आत्मभावं पश्यति, स एव सच्चरित्रः, स एव राष्ट्रनिष्ठः। यत्र सर्वे प्रजाः एकात्मभावेन युक्ताः, तत्र राष्ट्रं स्थिरं भवति। एषः विचारः आधुनिकी “राष्ट्रिय-एकता” (national integration) इत्यस्य मूलः भवति।

❖ राष्ट्ररक्षणे नीतिशिक्षा

तैत्तिरीयोपनिषदि (१.११.१) स्पष्टं निर्देशः अस्ति —

“धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्।”

अर्थात् – धर्मात्, सदाचारात्, भूतहितात् च प्रमादो न कर्तव्यः। एषा नीतिः राष्ट्ररक्षणस्य मूलमन्त्रः। यदि नागरिकाः धर्माचरणं विस्मरन्ति, राष्ट्रं पतति।

❖ उपनिषत्सु विश्वराष्ट्रविचारः

महोपनिषदि उक्तं “वसुधैव कुटुम्बकम्” इत्यनेन सूत्रेण विश्वराष्ट्रचिन्तनं प्रकट्यते।

अत्र न केवलं स्वदेशः, परं समस्तवसुधा अपि आत्मीयत्वेन द्रष्टव्या।

ईशोपनिषदि (मन्त्रः १) वदति —

“ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।”

अत्र प्रत्येकं वस्तु, प्रत्येकः जीवः, प्रत्येकः देशः ईश्वरस्य अंशः। एषः विचारः राष्ट्रं सार्वभौमिकदृष्ट्या अवगाहयति - राष्ट्रं यदि धर्मे, सत्ये,

सहिष्णुतायां, वैश्विकस्नेहे इत्येषु स्थितम्, तर्हि सः विश्वहिताय कार्यं करोति।

❖ उदाहरणानि

(क) गार्गी-याज्ञवल्क्य-संवादः

बृहदारण्यकोपनिषदि (३.६-८) गार्गी नाम्नी विदुषी याज्ञवल्क्यं प्रश्नान् पृच्छति।

यद्यपि तस्य विषयः ब्रह्मविज्ञानं, तथापि तस्य अन्तर्निहितं राष्ट्रार्थमपि भवति —सर्वे जनाः, स्त्रीपुरुषभेदं विना, ज्ञानमार्गं समानाः। ज्ञानसमता राष्ट्रस्य प्राणः।

(ख) शान्तिपाठाः

उपनिषत्सु अन्ते यः शान्तिपाठः पठ्यते, सः राष्ट्रसमरसतायाः प्रतीकः। उदाहरणार्थम् —

“सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः।”

एषः मन्त्रः केवलं धार्मिकोद्धारणं न, परं सामाजिकराजनैतिकोऽपि आदर्शः — यत्र सर्वे नागरिकाः सुखिनः भवन्ति, तदेव राष्ट्रं श्रेष्ठम्।

❖ उपनिषद्-विचारस्य आधुनिकप्रासङ्गिकता

(क) धर्मनिष्ठा

अद्यतनकाले राष्ट्रेषु नैतिकमूल्यानां ह्रासः दृश्यते। उपनिषत्सु धर्मनिष्ठायाः पुनस्स्मरणम् आवश्यकम्।

(ख) समता

जातिभेदः, वर्णभेदः, वर्गसंघर्षः इत्यादयः राष्ट्रं विघ्नयन्ति। उपनिषत्सु आत्मसमता - “आत्मवत् सर्वभूतेषु” इति भावः — राष्ट्रसमरसतायाः मूलरूपेण विराजन्ते।

(ग) शिक्षाव्यवस्था

ईशोपनिषदि यथोक्तं “विद्यया अमृतमश्नुते” — एषः आदर्शः आधुनिकशिक्षायामपि आवश्यको भवति।

(घ) विश्वसौहार्दं

महोपनिषत् प्रदर्शयति वैश्विकराष्ट्रस्य भावना। अद्य यदा राष्ट्राणि प्रतिस्पर्धायां लिप्तानि, तदा “वसुधैव कुटुम्बकम्” एव शाश्वतसमाधानम्।

❖ उपनिषद्-राष्ट्रदृष्टेः दार्शनिकसारांशः

तत्त्वम्	राष्ट्रार्थव्याख्या
ब्रह्म	राष्ट्रस्य आध्यात्मिक-एकत्वम्
आत्मा	नागरिकस्य अन्तःकरणम्
धर्मः	शासनस्य नैतिकाधारः
सत्यं	नीतिप्राणः
विद्या	प्रगतिकेन्द्रम्
समता	सामाजिकसन्तुलनम्
अहिंसा	शान्तिस्थापनाय मूलम्

❖ उपसंहारः

उपनिषत्सु राष्ट्रस्य अवधारणा अत्यन्तं सूक्ष्मा, परं सर्वव्यापिनी च। अत्र राष्ट्रं सीमाबद्धं न शासननिर्मितं च, परं धर्म-सत्य-एकात्मभाव-विद्यानिष्ठा-समतादृष्ट्या प्रतिष्ठितं सजीवम् सामाजिकम् एककमिति प्रतिपाद्यते।

अतः आधुनिककालेऽपि यदि वयम् उपनिषदां तत्त्वानि अनुसरामः - धर्मनिष्ठां, सत्यवचनं, समताभावं, विश्वबन्धुत्वं, विद्यानिष्ठां च - तर्हि राष्ट्रं न केवलं स्थिरं, अपि तु “परमात्मस्वरूपं” भविष्यति।

अस्मात् दृष्ट्या उपनिषद् वाङ्मये राष्ट्रस्य अवधारणा इत्येषा केवलं दार्शनिकं न, अपि तु राष्ट्रनिर्माणाय प्रत्यक्षाभ्यासरूपेण उपयुक्ता।

ग्रन्थसूची (References)

1. तैत्तिरीयोपनिषत्, अनुवादः - स्वामी माधवानन्द, अद्वैताश्रमः, कोलकाता।
2. बृहदारण्यकोपनिषत्, सम्पा. - पं. सत्यव्रत शर्मा, चौखम्बा प्रकाशनम्, वाराणसी।
3. छान्दोग्योपनिषत्, सम्पा. - डॉ. राधाकृष्णन्, ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस्।
4. महोपनिषत्, सम्पा. - श्री रामकृष्ण मिशन प्रकाशनम्।
5. ईशोपनिषत्, गीताप्रेस्, गोरखपुरम्।
6. *Upanishads and the Social Message*, Wisdomlib.org (online resource).
7. *Social and Ethical Thought in the Upanishads*, S. Radhakrishnan, 1929.
8. *वसुधैव कुटुम्बकम्* — *The Universal Vision of the Upanishads*, Indian Philosophy Quarterly, Vol III.